

Hetman wielki koronny
Mikołaj Potocki
- hetman zhańbiony?

Dariusz Wasilewski

Hetman wielki koronny
Mikołaj Potocki
- hetman zhańbiony?

Warszawa 2016

ISBN: 978-83-65546-08-1

Copyright © by Dariusz Wasilewski

Copyright to this edition © by Wydawnictwo Prohibita

Redakcja i korekta:

Edyta Chrzanowska – becorrect.pl

Projekt okładki:

Jerzy Szataciński

Skład i opracowanie typograficzne:

Jerzy Szataciński

Wydawca:

Wydawnictwo PROHIBITA

Paweł Toboła-Pertkiewicz

www.prohibita.pl

wydawnictwo@prohibita.pl

tel: 22 424 37 36

[www.fb.com/WydawnictwoProhibita](https://www.facebook.com/WydawnictwoProhibita)

ul. Dymińska 4

01-519 Warszawa

Sprzedaż książki w Internecie:

multibook.pl

KSIĘGARNIA INNA NIŻ WSZYSTKIE

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
I Kariera rodu Potockich w Rzeczypospolitej	15
II Dzieciństwo Mikołaja Potockiego 1593–1609	41
Status rodziny Potockich w pierwszej połowie XVI w.	41
Młodość i edukacja Mikołaja Potockiego	51
III Kariera młodego magnata 1609–1637	65
Studia praktyczne	65
Pod protekcją Koniecpolskiego	87
IV Hetman polny koronny 1637–1646	107
Powstanie kozackie 1637–1638	107
Sytuacja na granicy południowo-wschodniej	141
V Hetman wielki koronny 1646–1651	153
Druga persona w państwie?	153
Kampania z 1648 r. przeciw Bohdanowi Chmielnickiemu ...	176
U kresu życia	212
Zakończenie	233
Bibliografia	243
Indeks osobowy	249

Pełen buty pijak, hulaka, tchórz, a w najlepszym wypadku kunktor, nieudacznik, dowodzący wojskiem z karety, doprowadzający do haniebnej klęski wojsk koronnych w walce z chłopami – tak mniej więcej można streścić obraz Mikołaja Potockiego funkcjonujący na kartach opracowań i w powszechnej świadomości historycznej. Dariusz Wasilewski w oparciu o bardzo dobrą znajomość literatury przedmiotu, a przede wszystkim bardzo wnikliwą i krytyczną analizę źródeł, skutecznie ten negatywny obraz obala.

Dr Jerzy Ternes,
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Postać hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Potockiego jest jedną z tych w polskiej historiografii, która powraca w wielu opracowaniach, ale własnej biografii się nie doczekała. [...] Pijak, który zamiast dowodzić armią, lubił zaglądać w szklance, nieudolny, zadufany, pyszny magnat, który prywatne potrzeby i oczekiwania przedkładał nad Rzeczpospolitą. Ten obraz jest tak czarny, że aż nie może być prawdziwy. Niestety nadal trudno szukać opracowań, których autorzy próbowaliby spojrzeć na Mikołaja Potockiego w sposób bardziej obiektywny. [...] Za jeden z najlepszych fragmentów przedstawionej [...] książki uważam ten poświęcony powstaniom 1637 i 1638 roku, w tłumieniu których uczestniczył Mikołaj Potocki, znacząco przyczyniając się do sukcesu obu kampanii wojska koronnego. [...] Można oczywiście zrozumieć, że kłóci się to z czarną legendą Potockiego, ale tym gorzej dla tej legendy.

Dr hab. Maciej Franz,
prof. Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu

WSTĘP

W polskiej historiografii licznych opracowań doczekały się wybitne postacie, które postrzegamy w określony sposób. Pozytywnie, jak Stanisława Żółkiewskiego, Jana Karola Chodkiewicza czy Jana Zamoyskiego, lub jednoznacznie negatywnie, jak Bohdana Chmielnickiego. Brakuje studiów losów ludzi, których zdolności, postawy i dokonania są wątpliwe bądź niepewne, a ich samych otacza, nie zawsze zasłużona, czarna legenda.

Bohaterem tej pracy jest hetman wielki koronny Mikołaj Potocki żyjący w latach około 1593–1651. Sylwetka tego magnata do dziś nie doczekała się pełnej biografii. Potocki jako przedmiot badań musiał się wydawać nieatrakcyjny – klęski pod Żółtymi Wodami i Korsuniem oraz wątpliwe zwycięstwo w kampanii 1651 r. zakończone ugodą w Białej Cerkwi z pewnością nie przyniosły mu popularności. Marny, przesądny, niedołączny, zbyt pewny siebie wódz, alkoholik, rozpustnik, kunktator. Pierwszy i chyba jedyny w historii Rzeczypospolitej hetman prowadzący bitwę z karocy, będąc pod wpływem alkoholu.

Potocki to hetman zhańbiony, postrzegany przez pryzmat poniesionych klęsk i przypiętych mu wieki temu „łatek”. Należy

krytycznie przestudiować dotychczasowe informacje o nim, które są ciągle bezrefleksyjnie powielane. Trzeba rozstrzygnąć kwestię jego umiejętności wojskowych i dowódczych, zainteresować się dokonaniami w innych dziedzinach, choćby jako fundatora. Dopiero gdy to uczynimy, wypracujemy spójny obraz tej osobistości i ocenimy jego wpływ na losy państwa.

Mikołaj Potocki żył w czasach panowania trzech królów z dynastii Wazów: Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. Były to lata częstych wojen z niemal wszystkimi sąsiadami Rzeczypospolitej. Z Moskwą i Szwecją rywalizowano o dostęp do Morza Bałtyckiego, dodatkowo Zygmunt III wplątał Polskę i Litwę w walki o władzę w Szwecji. Na południowo-wschodnich granicach państwa dochodziło do najazdów tatarskich, narastał problem kozacki, a polscy magnaci podejmowali interwencje w Mołdawii, przez co długoletnie pokojowe relacje polsko-tureckie uległy zachwianiu, a oba państwa znalazły się w stanie wojny. Pierwsza połowa XVII w. to także długie okresy pokoju i czasy intensywnej kolonizacji terenów ukraińskich. Magnaci tworzyli ogromne majątki ziemskie i zdobywali wielkie bogactwa. Polscy żołnierze walczyli w służbie najpotężniejszych władców ówczesnej Europy, a młodzi studenci wyjeżdżali, by studiować na najznakomitszych uniwersytetach. Wojny toczono przeważnie na terytorium wroga lub na obrzeżach własnego państwa, dlatego kraj i jego obywatele mogli się swobodnie rozwijać.

Mikołajowi współcześni byli Stanisław Żółkiewski i Jan Karol Chodkiewicz, czyli wielcy wodzowie Rzeczypospolitej. W czasach jego młodości polski oręż rozslawiły zwycięstwa pod Kircholmem (1605 r.) i Kłuszynem (1610 r.), które z pewnością pobudzały wyobraźnię młodzieńca. W końcu pochodził ze sławnego rodu parającego się rzemiosłem żołnierskim, którego członkowie dostojęstwa zdobywali na polu walki, dlatego już od najmłodszych lat przygotowywany był do służby wojskowej. W latach 1604–1609 kształcił się w Akademii Zamojskiej. Był wychowankiem i podopiecznym

Stanisława Koniecpolskiego, na zlecenie którego wykonywał różne zadania, zanim doszedł do znacznie wyższych dostojenstw. Posiadał starostwa: lubelskie, barskie, czerkaskie, niżyńskie, ostrzyckie oraz starostwo generalne ziem podolskich. Od 1629 r. był pisarzem polnym, od 1636 r. wojewodą braclawskim, buławę polną otrzymał w 1637 r., w 1646 r. osiągnął zaś szczyt kariery wojskowej, obejmując hetmaństwo wielkie koronne oraz stając się najważniejszym senatorem świeckim poprzez nominację na kasztelaniego krakowską.

To on urzeczywistnił marzenia rodu o najwyższym urzędzie wojskowym w Rzeczypospolitej. Przez krótki i burzliwy czas odgrywał w państwie ważną rolę. Nawet jeśli nie dorównywał swoim poprzednikom, to przecież nie tylko wybitni wodzowie piszą historię, ale także jednostki mniej eksponowane. To, czy był postacią wyjątkową, czy też przeciętną, rozstrzygną badania źródłowe. Głównym powodem podjęcia tego tematu była chęć odkrycia, co tak naprawdę było przyczyną negatywnych opinii o Potockim, którego postać do dnia dzisiejszego nie doczekała się wnikliwego i całościowego opracowania.

W niniejszej pracy kluczowe znaczenie mają wszelkie materiały z epoki, zwłaszcza te wytworzone przez Szymona Okolskiego, historyka i heraldyka, który w latach 1637–1638 był nadwornym teologiem i kaznodzieją obozowym Mikołaja, co zaowocowało opracowaniem dwóch diariuszy¹. Równie istotne jest długie kazanie pogrzebowe Modesta Borkowskiego² (wydane drukiem), który słał czyny hetmana, porównując go z niebotyczną przesadą do Juliusza Cezara i Aleksandra Wielkiego. Mimo tendencyjności źródła jest to rzetelna lektura charakteryzująca się dużym poziomem

1 S. Okolski, *Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskim w r. 1637: tudzież Kontynuacja Diariusza Wojennego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.

2 M. Borkowski, *Komplement ozdoby Starożytnej Piławie przez Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Pana Mikołaja Z Potoka Potockiego Kasztelana Krakowskiego i Hetmana Wielkiego Koronnego, Lubelskiego, Barskiego, Niżyńskiego, Czerkaskiego, Ostrzyckiego etc. etc. Starostę Przydany*, Lwów 1652.

szczegółowości, z której – po odrzuceniu pustych, retorycznych frazesów – dowiadujemy się wiele o życiu Potockiego. Innym ważnym źródłem jest *Księga Pamiętnicza* Jakuba Michałowskiego³ zawierająca listy i relacje z epoki odnoszące się do powstania Chmielnickiego. Dzięki nim możemy poznać stan wiedzy ówczesnych elit o poczynaniach sprzymierzonych sił kozacko-tatarskich oraz przebiegu zdarzeń, zwłaszcza feralnego 1648 r. Do czasów wcześniejszych, szczególnie przy omówieniu wypadków z powstania kozackiego w latach 1637–1638, użyteczna będzie korespondencja Stanisława Koniecpolskiego wydana przez Agnieszkę Biedrzycką⁴. Z kolei pamiętniki Albrechta Radziwiłła⁵ ukazują nam sposób postrzegania przez wyższe sfery wypadków rozgrywających się na terenach ukraińskich. Dobrze poinformowany Radziwiłł, także o zakulisowych rozgrywkach, wygłasza opinie i prezentuje, zazwyczaj wyważone, poglądy.

W oparciu o nową, bardzo dobrze opracowaną monografię Mariana Wolskiego⁶ przedstawiono znaczenie i wpływ rodu Potockich w ich regionie oraz w całej Rzeczypospolitej. To dzięki tej lekturze dowiadujemy się, jaka była pozycja startowa Mikołaja Potockiego w drodze na szczyt hierarchicznej drabiny. Równie przydatna była praca opisująca dzieje Jezupola⁷, głównej siedziby hetmana, wydawana fragmentarycznie w dodatku do „Gazety Lwowskiej”.

Wbrew oczekiwaniom niewiele wnosi jedyny całościowy biogram Potockiego pióra Wiesława Majewskiego, zamieszczony

---

3 J. Michałowski, *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna*, przedm. A.Z. Helcel, Kraków 1864.

4 *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646*, oprac. A. Biedrzycka, Kraków 2005.

5 A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 1, 2, 3, Warszawa 1980.

6 M. Wolski, *Potocy herbu Pilawa do początku XVII wieku. Studium genealogiczno-własnościowe*, Kraków 2013.

7 A. Czołowski, *Z przeszłości Jezupola i okolicy*, Lwów 1890.

w „Polskim słowniku biograficznym”⁸. Oparty na przestarzałych już opracowaniach, niewyczerpujący tematu, zawiera błędy. Podobnie jak zbiór biogramów hetmanów Rzeczypospolitej⁹, w którym losy Potockiego są powtórzeniem wcześniejszych informacji.

W pogłębieniu tematu kluczowe znaczenie miały wszelkie opracowania z zakresu wojskowości. Nasz bohater brał udział w walkach ze wszystkimi ówczesnymi wrogami państwa – pod Smoleńskiem, na Pomorzu, próbował przechrzyć Tatarów i uspokajać Kozaków. Uczestniczył w bojach Koniecpolskiego ze Szwedami i kłęsce Żółkiewskiego pod Cecorą. Zarówno ten okres, jak i poszczególne bitwy zostały opisane przez wielu historyków, dlatego literatura przedmiotu jest dość bogata¹⁰. Warto również wspomnieć o interesującym dorobku Macieja Franza dotyczącym tego zagadnienia. W artykułach¹¹, w których krytycznie analizuje umiejętności wojskowe Potockiego i całą jego postać, pisze o nim pozytywniej niż inni historycy. Jest to świeży i konstruktywny pogląd na te kwestie.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym przedstawiono wzrost potęgi rodu Potockich w Rzeczypospolitej, zdobywanie znaczenia i bogactwa. Znajdą się w nim odpowiedzi na pytania: czym głównie trudnili się przedstawiciele rodziny, jakie były ich dążenia, osiągnięcia oraz miejsce w ówczesnej strukturze społecznej i państwowej, co oznaczało bycie członkiem tej rodziny w XVI i XVII w.

8 W. Majewski, *Mikołaj Potocki*, [w:] „Polski słownik biograficzny”, t. 28, Kraków 1984–1985, s. 105–110.

9 *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni*, red. M. Nagielski, Warszawa 2005.

10 Zob. np. B. Baranowski, *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*, Warszawa 1957; W. Biernacki, *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Częstochowa 2000; W. Czermak, *Plany wojny tureckiej Władysława IV*, Kraków 1895.

11 M. Franz, *Powstanie kozackie 1637 r.*, [w:] *Ukraina w Centralno-Wschodniej Europie. Україна в Центрально-Східній Європі*, t. 5, Київ 2005, s. 210–242; tenże, *Król i hetman. Rozważania na tle postaci Mikołaja Potockiego*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 689–702.

W rozdziale drugim opisano status rodziny w państwie oraz młodość i karierę Mikołaja Potockiego. Rozdział ten kończy się w momencie ukończenia przez niego nauki w Akademii Zamojskiej w 1609 r. W kolejnych latach bohater brał już udział w walkach, dowodził chorągwią husarską. W tej części pracy dowiemy się, w jaki sposób Potocki przygotowywał się do dorosłego życia, jaką miał pozycję startową oraz jak przebiegały jego lata szkolne i edukacja. Znajdziemy też odpowiedź na pytanie, dlaczego młody magnat nie odbył podróży zagranicznej i kształcił się w Rzeczypospolitej.

W następnym rozdziale ukazano początki samodzielnego życia młodego Mikołaja. Pierwsze doświadczenia w praktycznej służbie wojskowej, zdobywanie kolejnych zaszczytów, urzędów i koneksji. Na tym etapie życia Potockiego istotnym momentem była bitwa cecorska 1620 r.¹², podczas której dostał się do tureckiej niewoli. Po oswobodzeniu został protegowanym hetmana wielkiego Stanisława Koniecpolskiego.

Czwarty rozdział poświęcony został okresowi, w którym Potocki pełnił służbę państwową jako hetman polny koronny, a zwłaszcza jego największemu życiowemu sukcesowi wojskowemu, czyli zdławieniu powstania kozackiego z lat 1637–1638. Szczególną rangę miała zwycięska bitwa pod Kumejkami, po której znalazł się w gronie największych dowódców polskich XVII w. Ta część pracy zamyka się w 1646 r., kiedy to Potocki uzyskał buławę wielką.

Ostatni rozdział opisuje czasy sprawowania urzędu hetmana wielkiego koronnego. Przedstawiono w nim rzeczywistą pozycję Potockiego oraz jego wpływy i znaczenie. W tle obecne będą wydarzenia dotyczące planów wojennych Władysława IV, których

---

12 Bitwa z połączonymi siłami turecko-tatarskimi została stoczona w granicach gospodarstwa mołdawskiego. Wojskiem koronnym dowodził hetman wielki Stanisław Żółkiewski, którego niewielkimi siłami wspierał gospodarz Kacper Grazziani. To m.in. w jego interesie Polacy podjęli interwencję, która zakończyła się spektakularną klęską. Hetman wielki zginął w bitwie, a hetman polny Stanisław Koniecpolski wraz z wieloma innymi dowódcami dostał się do niewoli.

hetman był ofiarą, ale i uczestnikiem. Istotną kwestią będą też tragiczne epizody z 1648 r. Na podstawie analizy źródeł zastanowimy się, przed jakimi możliwościami stał dowódca i jak wyglądała sytuacja z jego perspektywy. Na końcowych stronach tego rozdziału opisane zostały ostatnie lata życia Mikołaja Potockiego, a także jego dokonania u kresu sił.

Chciałbym złożyć serdeczne podziękowania panu profesorowi Witoldowi Kłaczewskiemu za pomoc merytoryczną w przygotowaniu tej pracy i za motywację. Wdzięczny jestem również za wsparcie pana profesora Mariana Chachaja oraz pana doktora Eugeniusza Janasa z Zakładu Historii Polski XVI–XVIII w. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Podziękowania ślę także panu profesorowi Maciejowi Franzowi za pomoc i udostępnienie zbiorów.